

KLASİK TOPLUMSAL SÖZLEŞME TEORİLERİNİN YÖNETİM BİÇİMLERİNE ETKİSİ

The Influence of Classical Social Contract Theories on Forms of Government

Dr. Ergin ERGÜL*

ÖZET

Klasik toplumsal sözleşme teorilerinin hepsinin ortak yönü toplumun, devletin ve siyasi iktidarın temelini bireyi esas alarak açıklamalarıdır. Bu bakımdan modern-ulus devletin oluşumuna katkıları son derece önemlidir. Bu teoriler bağlamında Hobbes, Locke ve Rousseau ilk akla gelen düşünürlerdir. Günümüz demokratik rejimleri üzerinde her üç düşünürün de değişik ölçülerde de olsa etkileri görülmektedir. Toplumsal sözleşme düşünürlerinin amacı, devletin nasıl ortaya çıktığını açıklamak değildir. Asıl hedefleri devlet denilen siyasal topluluğun temelini ne olması gerektiğidir. Bu düşünürlerin her birinin siyasi düşüncesi genelde belli bir yönetim biçimine karşılık gelecek şekilde yorumlanır. Ancak yol açtıkları yönetim biçiminin dışında, hatta bazen tamamen karşıt biçimlerde başka siyasi rejimlerin ortaya çıkışında ve meşruiyetlerinin gerekçelendirilmesinde de etkili olmuşlardır. Çünkü her üç düşünür de çağlarını aşan şahsiyetler olduklarından teorileri kendilerinden sonraki bir çok siyasi düşünürü ve devlet adamını etkilemiş, bu bakımdan değişik yönetim biçimleri üzerinde de etkili olmuştur. Çalışma, klasik toplumsal sözleşme teorilerini, söz konusu üç ünlü teorisyenin düşünceleri ile bunların yönetim biçimleri üzerinde etkileri bakımından ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplum Sözleşmesi, Devlet, Hobbes, Locke, Rousseau

ABSTRACT

The common feature of all classical social contract theories is that they all explain the foundation of society, state and political power by putting the individual in the centre. In this regard, their contribution to the formation of modern nation-state is extremely important.. In the context of these theories, Hobbes, Locke and Rousseau are the philosophers who come first to mind. It is seen that all three philosophers have effect on today's democratic regimes to different extents The aim of social contract philosophers is not to explain how the state emerges. Their real target is to put forward what should be the foundation of the political community called state. The political opinions of these philosophers are generally interpreted in a manner to correspond to a certain form of government. However, apart from the form of government they lead to the emergency of, they have also played a role in the emergence of other political regimes even in opposite forms, and in justification of their legitimacy. As all three philosophers are the persons who go beyond their

* Başbakanlık Müsteşar Yardımcısı, erginergul@gmail.com

centuries, their social contract theories influenced succeeding political philosophers and politicians and had effect on different forms of government in this respect. This study discusses the classical social contract theories in respect to the views of these three well-known theorists as well as their effects on the forms of government.

Keywords: Social Contract, Government, Hobbes, Locke, Rousseau

GİRİŞ

16., 17. ve 18. yüzyıllarda insanlığın tanıdığı en büyük entelektüel devrimlerden biri gerçekleşirken Batı Avrupa'nın bütün büyük ülkelerinde akılcı ve doğacı felsefeye sıkı sıkıya bağlı iki düşüncenin yani "doğa durumu" ve "toplumsal sözleşme" düşüncesinin ortaya çıktığını görmek oldukça dikkat çekicidir.¹

Hukuk ve devlet felsefesinin ana akımlarından birisini oluşturan bu teoriler, adı üstünde bir sözleşmeyi esas alır ve toplumun, özellikle devletin bu sözleşme ile kurulduğunu kabul eder. Toplumsal sözleşme teorilerinin hem klasik hem modern versiyonları² vardır. Klasik olsun, modern olsun, bunların hepsi rasyonalisttir.³

Dolayısıyla bu teorilerin ortak yönünün, toplumu, devleti ve siyasi iktidarı doğal bir olgu olarak değil de, birey iradesine dayalı yapay bir oluşum olarak açıklamaları olduğu söylenebilir.

Klasik doğal hukuk doktrini ve sosyal sözleşme teorilerinin ilk belirtileri eski Yunan'da sofistlere kadar gitmektedir.⁴ Büyük İskender'in mutlakiyet yönetimi döneminde, ilk defa olarak Epikür tarafından "doğa durumuna" bağlı bir toplumsal sözleşme teorisi ortaya atılmıştır. Bu teori Reform döneminde ise Monarkomark olarak adlandırılan protestan yazarlarca inanç özgürlüğünü savunmak ve zorba yönetimlere karşı isyanı meşrulaştırmak için savunulmuştur.⁵

Klasik toplumsal sözleşme teorilerine modern devlet bağlamında bakıldığında ise devletin kökenini ilk kez laik bir temele kavuşturan Hobbes, liberal devletin teorisyenlerinden Locke ve yine egemenlik ve genel irade kavramları

¹ BRIMO, Albert, Les grands courants de la philosophie du droit et de l'état, 3ème édition, Paris 1978, s. 107

² Modern sözleşme teorisyenleri olarak J. Buchanan ve J.Rawls akla gelmektedir. YAYLA, Atilla, Siyaset Bilimi, Adres Yayınları, Ankara 2015, s. 56

³ YAYLA, a.g.e, s. 56

⁴ GÖZE, Ayferi, Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, 15. Bası, Beta Yayınevi, İstanbul 2015, s. 14

⁵ BRIMO, a.g.e, s. 108

ile demokratik teoriye önemli katkıları yapması dolayısıyla Rousseau ilk akla gelen düşünürlerdir.⁶

Bu teorilerin tamamı “doğa durumu” olarak adlandırılan devletsiz bir toplumda hayatın nasıl olacağına dair bir tablo çizerler.⁷ Bu kuramlarda doğa durumu bireylere yaptırım gücü uygulayacak bir üstün otoritenin bulunmadığı bir durum olarak betimlenir.⁸ Dolayısıyla doğa durumunda henüz toplum, devlet ve siyasi iktidar ortaya çıkmamıştır.

“Doğa hali” ve “toplum sözleşmesi” hipotezlerini işlerken, toplumsal sözleşme kuramcılarının amacı, devletin nasıl ortaya çıktığı değildir. Onlar bu hipotezleri siyaset teorilerinin kuruluşunda sadece bir çıkış noktası olarak almışlardır. Asıl göstermek istedikleri husus devlet denilen siyasal topluluğun temelini ne olması gerektiğidir.⁹

Nitekim, tarihte düşünürlerin ifade ettiğine benzer bir sözleşme yapıldığına dair bir belge ve kanıt yoktur. Düşünürler bir varsayımdan hareket etmektedirler.

Anılan üç düşünürde iradi devlet teorisi 1789’da milli egemenliğin çıkışını hazırlayacak bir güç kazanacaktır. Böylece neredeyse iki asrı bulan çabalar, entelektüel ve siyasi mücadeleler sonunda, yeni tip bir meşruiyet zafer kazanmış olacaktır.¹⁰

Genelde toplumsal sözleşme ile demokrasi arasında kaçınılmaz bir mantıksal bağ kurulduğu görülür; demokrasi toplumsal sözleşmeden çıkar, demokrasinin özünü ifade eden de toplumsal sözleşmedir. Ancak siyasal düşünceler tarihine bakıldığında bunun böyle olmadığı görülür. Demokrasi ilkesine götürmeyen toplumsal sözleşme teorileri olduğu gibi, toplumsal sözleşme teorisine dayanmayan demokrasi doktrinleri de söz konusudur.¹¹

Söz konusu kuramcılarının her biri kendi benimsediği değerler açısından belli bir toplum modeli ortaya koymak istemiştir. Açıkladıkları görüşlerin toplum

⁶ HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, *Toplum Sözleşmesi Kavramı ve Günümüz İnsan Hakları Kuramına etkisi*, İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi, [S.l.], 2011, <<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuhid/article/view/1023001630>>. Erişim: 16 Ocak 2016, s.193

⁷ HEYWOOD, Andrew, *Siyasetin Temel Kavramları*, Adres Yayınları, Ankara 2012, s. 31

⁸ AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, ZAPCI, ÇULHA, Filiz, ERGÜN, Reyda, *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, İmge Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2009, s. 164

⁹ KAPANİ, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 33.Bası, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013, s.41.

¹⁰ BRIMO, a.g.e, s. 111

¹¹ ATGER, Frédéric, *Essai sur l’histoire des doctrines du contrat social: thèse présentée pour le doctorat des sciences politiques et économiques*, Impr. coopérative ‘la Laborieuse’ 1906, s.8

düzeni, devlet ve birey ilişkileri, devletin yetkileri, otoritenin sınırları ve kişinin hakları bakımından önemi vardır.¹²

Bu teorilerin herbiri demokrasiden totaliter rejimlere kadar farklı siyasal yönetim biçimlerinin teorisyenlerine ve kurucularına esin olacak tezler taşımaktadır.

Biz bu çalışmamızda klasik toplumsal sözleşme teorilerini, söz konusu üç ünlü teorisyenin düşünceleri ile bunların modern çağda ortaya çıkan siyasal yönetim biçimleri üzerinde etkileri bakımından ele alacağız.

1. Thomas Hobbes: Rasyonel Bireyci Mutlakiyet

1.1 Genel Olarak

Bir İngiliz düşünürü olan Thomas Hobbes (1588-1679), klasik sözleşme kuramcılarının ilkidir. Hobbes'ten önce Protestan ilahiyatçılar ve bazı azınlık filozofları, din özgürlüğünü geliştirmek için sözleşme düşüncesini bir silah olarak kullanmışlardır. Fakat Hobbes'la birlikte sözleşme düşüncesi, genel anlamda özgürlüğü arayan bireyler için bir araç haline gelir ve özgürlük, dini olduğu gibi siyasal ve kişisel de olabilir.¹³

Hobbes siyasî doktrinini “İnsan Tabiatı Hakkında”, “Vatandaş Hakkında” ve “Leviathan” adlı meşhur üç eserinde açıklar.¹⁴ 16. ve 17. yüzyıllar İngilteresi'nin anayasal tarihine bakıldığında, bu yüzyıllarda hakim olan, birbiriyile iç içe, ama aynı zamanda da çatışan gelişmelerin olduğu görülür: İktidarın monarşide yoğunlaşması ve bireysel özgürlüğe yönelik artan ilgi. VIII. Henri 1534'te papalık otoritesini reddedip İngiltere Kilisesi'nin başı olduğunda, geleneksel feodal kurumlar pahasına devlet iktidarının uzun sürecek merkezileşme sürecini başlatmıştır. Aynı zamanda, davranış rehberi olarak Protestanların bireysel vicdanı ısrarla vurgulamaları, geleneksel otorite kaynaklarını alt üst etmiştir. Sonunda bu çalkantı, Kral ile Parlamento arasındaki siyasal çatışma ile doruğa çıkmıştır.¹⁵

1642'de İç Savaş patlak verir ve İngiltere tarihinde bir ilk olmak üzere 1649'da Kral I. Charles idam edilir. Bu dönem (1649-1658) İngiltere, Parla-

¹² KAPANİ, a.g.e, s. 41

¹³ TANNENBAUM, Donald G, SCHULTZ, David (Çev. Fatih Demirci), Siyasî Düşünceler Tarihi, Filozoflar ve Fikirleri, Adres Yayınları, 9. Baskı, Ankara 2015, s.211

¹⁴ AKBAY, Muvaffak, Umumi Amme Hukuku Dersleri, Cilt 1, 4. Bası, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1961, s. 26

¹⁵ ARNHART, Larry, Platon'dan Rawls'a Siyasî Düşünceler Tarihi (Çev. Ahmet Kemal Bayram), Adres Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2013, s. 159

mento ve Olivier Crowell'in ordusu tarafından yönetilir. Askeri diktatörlük ve püriten fanatiklerin yönetiminden doğan rahatsızlıklar, II. Charles'in şahsında monarşinin restorasyonuna yolaçmıştır. İşte Hobbes'u 1651'de Leviathan'ı¹⁶ yazmak üzere harekete geçiren şey, geleneksel kurumların çöküşü ve bunu takiben modern mutlakiyetçilik ile modern bireycilik arasında ortaya çıkan çatışma olmuştur.¹⁷

1.2. Doğa Durumu ve Sözleşme Düşüncesi

1.2.1 Doğa Durumu

Hobbes başlangıçta bir "doğa durumu" varsaymaktadır. Hobbes doğa durumu ile insanları düzene sokacak belli bir siyasi iktidarın yokluğunda, yani bir egemenin bulunmadığı durumda insanların hangi koşullarda yaşayacağını göstermek ister.¹⁸

Doğa durumunun tarihi mevcudiyeti Hobbes için pek önem taşımaz. Belki bazı yerlerde mevcut olmuş olabilir. Ancak iç savaşla tekrar ortaya çıkmaktadır.¹⁹

Hobbes bu dönemin temel özelliklerini şöyle sıralamaktadır: İnsanlar doğuştan eşittir; eşitlikten güvensizlik doğar; güvensizlikten savaş doğar; devlet olmadıkça, herkes herkese karşı devamlı savaş halindedir; böyle bir ortam bir çok sıkıntılar getirir; böyle bir savaşta hiçbir şey adalete aykırı değildir; ölüm korkusu ve rahat bir hayat arzusu ve umudu insanları barışa yöneltir.²⁰

Bu dönemde, insanlar arasında doğal bir eşitlik sözkonusuydu. Gerçi insanlar arasında kuvvet farkları mevcuttur, fakat bunlar o kadar önemli bir karakter taşımazlar. Çünkü zayıf olan insanlar dahi kuvvetli insanı hile ile veya birleşerek öldürmek imkânına sahiptirler. Bu durumda insanlar kendi tutkularına tabi

¹⁶ Leviathan Tevrat'ın Eyüp kısmının 3 üncü, 40 inci ve 41 inci bablarında kendisinden bahsolen bir deniz canavarıdır. Bu deniz canavarı kitabı mukaddeste "iki çenesi arasına kimsenin giremeyeceği, ağzından alevli meşaleler çıkan, yüreği taş gibi sert olan, kendisine karşı kılıç, mızrak ve kargının işe yaramadığı, çok kudretli" bir yaratık olarak tasvir edilmiştir. Kitabına Leviathan yani Dev, Ejderha ismini vermesi dahi onun devleti ne büyük kuvvetlerle donatmak istediğinin açık ifadesidir. Leviathan 4 ayrı bölüm ve 47 kısımdan ibarettir. I. Bölümde insan tabiatından bahsetmiş, genel felsefe konularını incelemiş, din ve tabiat hakkındaki fikirlerini ortaya koymuştur. II. Bölümde bir Hristiyan devleti içinde kilisenin durumunun ne olması gerektiğini göstermiştir. GÜRİZ, Adnan, *Hobbes, Şahsiyeti ve Siyasî Fikirleri*, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/329/3320.pdf>, erişim: 21.12.2015, s. 301

¹⁷ ARNHART, a.g.e, s. 160

¹⁸ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s. 434

¹⁹ BRIMO, a.g.e, s. 113

²⁰ HOBBS, a.g.e, s. 99-103

olarak diledikleri gibi hareket edebildikleri için aynı zamanda özgürdüler.²¹

Dolayısıyla doğa durumunda insanlar, varlıklarını sürdürebilmek için devamlı olarak kendilerini korumak zorundaydılar. Bu ise onları kargaşaya, savaşa, birbirlerine düşmanlığa sürüklüyordu. Herkesin yalnızca canını kurtarmayı amaç edindiği bu dönemde adalet, yasa, mülkiyet hakkından söz edilemezdi. Bu, herkesin geleceğini korumak için yekdiğerini feda ettiği bir dönemdi.²²

Doğa durumu, herkesin kendi aklıyla hareket ettiği ve düşmanlarına karşı kendi hayatını korumak için işine yarayabilecek her şeyi kullandığı bir savaş durumudur. Ancak bu sıradan bir savaş değildir. “Herkesin herkese karşı savaşı” söz konusudur.²³ Bu dönemde herkes herkesin düşmanıdır. Doğa durumu Hobbes’un “insan insanın kurdudur” şeklinde kısaca formüle ettiği bir savaş durumudur. Hobbes, doğa durumunda, insan doğasına ait ve çatışmaya yol açan üç temel özelliğın olduğunu söyler: Rekabet, güvensizlik ve şeref.²⁴

Bu nedenle Hobbes’un doğa durumu olarak resmettiği durumun başlıca kaynağı, bir çok yazarın vurguladığı gibi düşünürün İngiltere’deki iç savaşlara ilişkin gözlemlerinde aranabilir.²⁵

Hobbes doğa durumundan sözleşme ile toplum haline geçişi sağlamak için bir takım doğal yasaları ileri sürer. Bu bağlamda doğal hak, özgürlük ve doğal yasa kavramlarını tanımlama ihtiyacı hisseder.²⁶ Burada doğa yasası aklın insanlara buyurduğu şey demektir. Hobbes’a göre insanların barışa ulaşmak istemeleri bir doğa yasasıdır (Temel Doğal Yasa: Barışı ara ve izle). Barış ulaşıl-

²¹ GÜRİZ, a.g.m, s.304

²² AKAD, Mehmed, DİNÇKOL, Bihterin Vural, BULUT, Nihat, Genel Kamu Hukuku, 10. Baskı, DER Yayınları, İstanbul 2014, s. 104

²³ SALİHPAŞAOĞLU, a.g.m, s.830

²⁴ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s. 435

²⁵ Gerçekten de Hobbes’un devlet felsefesini en çok etkileyen olay ise, ömrünün 11 yılını ülkesinden uzakta gecirmesine neden olan kanlı İç Savaştır. İngiliz toplumunu idari, siyasi ve dini bakımdan kamplara bölen ve binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan bu İç Savaşın etkisiyle toplum paramparça olmuş, düzen bozulmuş, üretim durma seviyesine gelmiş, can ve mal güvenliği yok olmuştu. Hobbes bu dönemi, herkesin herkesle savaş halinde olduğu “doğa durumuna” benzeter. SALİHPAŞAOĞLU, a.g.m, s. 822; TANNENBAUN/SCHULTZ, a.g.e, s.203, AKAD, DİNÇKOL, BULUT, a.g.e, s. 23, AĞAOĞULLARI, a.g.e, s.427

²⁶ Doğal hak: insanın kendi doğasını, yani kendi hayatını korumak için kendi muhakemesi ve aklı ile, bu amaca ulaşmaya yönelik en uygun yöntem olarak kabul ettiği her şeyi yapmak özgürlüğüdür.

Özgürlük: Dış engellerin yokluğudur.

Doğal yasa: Akılla bulunan ve insanın kendi hayatı için zararlı veya hayatını koruma yollarını azaltıcı olan şeyleri yapmasını yasaklayan veya insanın hayatını insanın hayatını en iyi şekilde koruyabileceğini düşündüğü bir ilke veya genel kuraldır. HOBBS, a.g.e, s.104

bilir nitelikte olmadığına herkes, savaşa başvurabilir. Bu, ikinci doğa yasasına yolaçar. Bu yasaya göre, herkes barışa kavuşabilmek için diğerleri ile birlikte tüm haklarından vazgeçmelidir (2. doğal yasa: Haklardan vazgeç). Hobbes, bu iki doğa yasasından toplum sözleşmesi için gerekli olan toplumsal usüller ve ahlaki erdemlerle ilgili on yedi tane daha yasa üretmiştir.²⁷ Bu yasaları şöyle sıralar; adalet, minnetarlık, nezaket, affetmek, kin tutmama, başkalarını küçümsememe, kibirlenmeme, mağrur olmamak, hakkaniyet, ortak mallardan eşit olarak yararlanma, külfet ve nimetlerin eşit taksimi, ilk zilyetlik, aracılık, hakem kararına razı olmak, kimsenin kendi yargıcı olmaması, yargıcın tarafsızlığı ve tanıklık.²⁸

1.2.2. Toplumsal Sözleşme Yorumu

Doğa durumunun güvensizliğinden ve kötülüklerinden kurtulmak isteyen insanlar bir sözleşme yapmak zorundadırlar. Fakat bu sözleşme insanların toplumsallık eğilimlerinin bir sonucu değildir. Sözleşmenin sebebi barışı temin etmenin onların çıkarına daha uygun olmasıdır. Hobbes'a göre sözleşme demek iki veya daha fazla şahsın karşılıklı olarak haklarından fedakârlıkta bulunmaları demektir.²⁹

Hobbes'a göre, doğa durumu sona erdiren sözleşmeyi sürekli kılmanın ve insanların mutlu ve güvenli bir hayat sürmeleri için gerekli olan üstün gücü kurmanın tek yolu, bütün güç ve kuvvetin tek bir kişiye ya da tek bir heyete/meclise devredilmesidir. Herkesin herkesle yaptığını varsaydığı bu sözleşmenin formülünü Hobbes şöyle ifade etmiştir, "*senin de hakkını ona bırakman ve onu bütün eylemlerinde ayı şekilde yetkili kılan şartıyla, kendimi yönetme hakkımı bu kişiye veya heyete bırakıyorum*".³⁰

Şu halde iki sözleşme sözkonusudur: İlkiyle bireyler kendi aralarında birleşmişler, ikincisiyle de bütün haklarını egemene devretmişlerdir.³¹

Hobbes ikinci sözleşmeyi bir bağış (hibe) işlemine benzetmektedir. Bu nedenle, halk ne kadar büyük bir çoğunlukla karar verirse versin, egemenden, onun rızası olmadan iktidarı geri alamaz.³²

Bu sözleşme ile herkes her şey üzerinde sahip olduğu mutlak nitelikte do-

²⁷ ARNHART, a.g.e, s.165

²⁸ HOBBS, a.g.e, s. 114-123; GÖZE, a.g.e, s. 155

²⁹ GÜRİZ, a.g.m, s. 306

³⁰ HOBBS, a.g.e, s. 136

³¹ BRIMO, a.g.e, s.113

³² AKBAY, a.g.e, s. 32

ğal hakkını bir kişiye ya da bir meclise sözleşme ile terkederek siyasal toplumu kurmuş olur. Lehine terk işleminin yapıldığı kişi veya meclisin iradesi, sözleşmeyi yapan kişilerin iradesinin yerini alacak ve onları temsil edecektir. Sözleşmeyi yapanlar bu kişi ya da meclisin işlem ve kararlarını kendi işlem ve kararları gibi kabul edeceklerdir. Bu sözleşmenin hedefi ise, insanların barış içinde yaşamalarını ve güvenliklerini sağlamaktır.³³

Sözleşmenin lehine oy kullananlar gibi, aleyhinde oy kullananlar da, barış içinde birlikte yaşamak ve başkalarına karşı korunmak için, o kişi ya da heyetin tüm eylem ve kararlarını, sanki kendi eylem ve kararlarıymış gibi yetkili kılmış kabul edilir. Böylece, tek bir kişilik olarak birleşen yığın, bir devlete dönüşmüş, Leviathan doğmuş olur.³⁴

Egemenin varlık nedenine gelince, Hobbes'e göre; Doğa durumundan çıkarak barışa kavuşmak için yaptıkları sözleşmenin bir değer taşıyabilmesi için, her türlü sözleşmede olduğu gibi sözleşmeyi yapan tarafların ödevlerini yerine getirmeleri gerekir. Halbuki insan karakter itibarıyla bencildir. Kendi menfaatini barışa tercih edebilir. O halde sözleşmeye uymayanı cezalandıracak bir üçüncü tarafa ihtiyaç vardır. Bu üçüncü taraf mevcut olmadıkça sözleşme hiç bir mana ifade etmez. Hobbes bu hususta daha açık şekilde, "kılıçsız fakat kelimeyle yapılan sözleşmeler insana emniyet sağlamaz" der. Çünkü insan diğerlerine tanıdığı hürriyetten daha fazlasına sahip olmakla memnun olan bir bencildir. Onun için tarafların sözleşmeye riayet etmelerini sağlayacak bir egemen kuvvete ihtiyaç vardır. Bu egemen kuvvetin adı devlettir. Devlet sözleşmede taraf değildir.³⁵

Toplum sözleşmesi sonrasında da artık uyruklar, doğa durumundaki gibi eşit durumdadırlar. Fakat, artık sözleşme sonrasındaki bu yeni durum, egemenin yönetimi altında eşitliğe dönüşmüş olmaktadır.³⁶

Kısacası Hobbes'ta sözleşmenin iki özelliğinden bahsedilebilir. Bireyler açısından tam bir itaat, egemen açısından ise bu sözleşme ile bağlı olmama.

Görüldüğü üzere, Hobbes'a göre toplum haline gelme ihtiyacı doğa durumundaki güvensizlik ortamına son verme gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan toplum sözleşmesinde bireyler iradi olarak, sözleşmeye dayanan rıza ile devleti oluşturmalarına rağmen Leviathan'a karşı korumasız

³³ GÖZE, a.g.e, s. 156

³⁴ SALİHPAŞAOĞLU, a.g.m, s.833, 834

³⁵ GÜRİZ, a.g.m, s. 306

³⁶ HAKYEMEZ, a.g.e, s. 36

kalmışlardır. Doğa durumunda sahip olmadıkları güvenliğin bedeli doğal hak ve özgürlükleri olmuştur. Ancak devletin kaynağının bireye dayandırılması ve egemenliğin sözleşme ile egemene verilmesi ileriye doğru bir sıçramayı temsil etmektedir. Bu yenilik sonraki klasik sözleşme düşünürlerinin kuramlarının altyapısını hazırlaması bakımından da önem taşımaktadır.

1.3. Devlet Teorisi

Temel amacı barışın korunması olan Hobbes, bunun için siyasal bir düzenin, siyasal birliğin yani devletin varlığını gerekli görür.³⁷

Hobbes'un geliştirdiği "doğa durumu" ve "sosyal sözleşme" teorisi, egemenliğin Tanrı tarafından değil insanlar tarafından sözleşmeyle verildiğini ileri sürdüğünden ilahi nitelikten soyutlanmış, soyut, yapay bir devlet modelini ortaya çıkarmıştır.³⁸

Sözleşme ile toplum haline geçen insanların, yönetim haklarını devrettikleri egemenin niteliği nedir? Leviathan'da Hobbes bunu monarşi olarak belirtir.³⁹ Hobbes egemenliği cebri iktidar tekeli olarak tanımlar ve bu iktidarın karşı konulamaz yegane bir egemenliğe teslim edilmesini savunur. O vatandaşlara mutlakiyetçilik ve anarşi arasında bir seçim yapmaları gerektiğini önerir.⁴⁰

Hobbes'e göre egemenin her davranışı haklı ve doğrudur. Yasaları yapan da egemenin kendisidir. O halde egemen, ne yaparsa yasadır veya egemen yasanın kendisidir.⁴¹ Dolayısıyla yasalarla bağlı değildir. Egemen güç bölünemez. İnsanların kurdukları devletin biçimini değiştirmeye hakları yoktur. Egemen güç hiç bir şekilde hiçbir şeyle bağlı değildir. Mülkiyet hakkı da egemenin verdiği bir haktır. Özgürlük egemen gücün yasaklamadığı alanlarda geçerlidir.⁴²

Görüldüğü üzere Hobbes, mutlakiyetçi devlet anlayışını tesis edebilmek için toplumsal sözleşme'den faydalanmıştır.⁴³

Hobbes devlet egemenliğinin mutlak nitelik taşıması düşüncesinde kendinden önce yaşamış olan Bodin'in etkisi altındadır. Bodin 1576'da yayımladığı

³⁷ AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (Editör), Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2013, s. 440

³⁸ SALİHPAŞAOĞLU, a.g.m, s. 847

³⁹ DUPIRE, a.g.m, s. 120

⁴⁰ HEYWOOD, a.g.e, s. 36

⁴¹ YILDIZ, Mesut, *Rousseau ve Kant'ta Özgürlük Sorunu*, <http://felsefet.home.uludag.edu.tr/kaygi/dergi002/1-6.pdf>, s. 2, erişim: 15.12.2015

⁴² GÖZE, a.g.e, s. 157-159

⁴³ GÜRİZ, a.g.m, s. 311, DUPIRE, a.g.e, s. 120

“Devletin Altı Kitabı” adlı eserinde Fransa’nın yaşadığı zamandaki durumunu dikkate alarak krallık müessesesi etrafında bütün kuvvetlerin toplanması gerektiğini belirtmiş ve her devlette yüksek ve bölünemez bir gücün varlığı gerekliliğine temas etmiştir. Bu fikirler Hobbes’un sistemi içinde de önemli bir yer tutmuştur. Diğer yandan Hobbes kuvvete dayanan bir devlet politikasının savunulması hususunda teorik alanda Machiavelli’nin düşüncelerinden yararlanmıştır.⁴⁴

Hobbes, diğer siyasal düşünürlerin tersine, yönetim biçimleri ile pek fazla ilgilenmemiş, kuramında bu konuya ağırlıklı bir yer vermemiştir. Hobbes klasik yönetimler sınıflandırmasına sadık kalarak monarşi, demokrasi ve aristokrasi olarak üç çeşit yönetimden bahseder.⁴⁵ Klasik sınıflandırmadan ayrıldığı nokta, yönetim biçimlerinin bozulmuş şekilleri olduğunu kabul etmemesidir. Tiranlık, oligarşi ya da anarşi, yönetim biçimlerinin yozlaşmış biçimleri değil, bu yönetimleri benimsemeyenlerin onlara yakıştırdıkları adlardır. Diğer yandan Hobbes karma yönetimi, iç kargaşaya ve bölünmeye neden olacağı savıyla kabul etmez.⁴⁶

Hobbes, savunduğu mutlakiyetçiliğin doğal sonucu olarak, kuvvetler ayrılığını kabul etmez ve İngiltere’nin yaşadığı iç savaşın nedenini de bu bölünmeye bağlar. Ona göre, “kendi içinde bölünmüş bir krallık ayakta duramaz: çünkü, önceden bu bölünme olmadıkça, karşıt ordulara bölünme asla olamaz. Bu yetkilerin Kral, Lordlar ve Avam Kamarası arasında bölünmesi düşüncesi İngiltere’nin çoğunluğu tarafından en başta kabul edilmemiş olsaydı, halk asla bölünmez ve bu iç savaşa sürüklenmezdi”.⁴⁷

Hobbes devletin neleri yapması gerektiği meselesi üzerinde dururken, daha sonra birçok siyasi rejimde yansımaları görülen otoriter ilke ve uygulamaları egemenin olmazsa olmaz yetkisi olarak olarak görür. Bazı örnekler vermek gerekirse;

⁴⁴ GÜRİZ, a.g.m, s. 301 Elbette “doğa durumunda” olduğu gibi böyle bir durumda da özlemi en çok duyulan şey barış ve düzendir. İşte bu özlem Hobbes’u mutlakiyetçi görüşlerin savunucusu yapmıştır. Nasıl ki benzer bir süreç yaşayan 15. yüzyıl İtalyasında Niccolo Machiavelli (1469-1527), 16. yüzyıl Fransa’sında Jean Bodin (1530-1596) çözümü mutlakiyetçi rejimlerde gördüyse, 17. yüzyıl İngiltere’sinde de Hobbes (1588-1679) barış ve güvenliğin sağlanmasını için Leviathan adını verdiği benzer bir rejim önermiştir. SALİHPAŞAOĞLU, a.g.m, s. 823

⁴⁵ Temsilci bir kişi olduğunda, devlet monarşi’dir. Bir araya gelerek herkesten oluşan bir heyet ise demokrasi’dir veya halk devletidir. Sadece bir kesimin heyeti olduğunda ise, aristokrasi adını alır. HOBBS, a.g.e, s. 146

⁴⁶ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s. 449

⁴⁷ HOBBS, a.g.e, s. 143

1. Egemenin eylemleri uyruk tarafından eleştirilemez. Egemen uyruklarından herhangi biri tarafından adaletsizlikle suçlanamaz.⁴⁸

2. Uyruklara hangi düşüncelerin öğretileneğine egemen karar verir. Barış için gerekli bir şey olarak; yani ayrılık ve iç savaşı önlemek amacıyla, görüşler ve düşünceler hakkında karar vermek veya bu konularda karar verecek yargıçları atamak yetkisi, egemen gücü elinde tutana aittir.⁴⁹

3. Doğa durumu herkesin herkesle mücadelesi ve herkesin her şey üzerinde hakkı bulunduğundan mülkiyet hakkı sözkonusu olamaz. Mülkiyet hakkı devletle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu sebepten devletin mülkiyet hakkını istediği gibi kontrol etme hakkı mevcuttur.

4. Devlette esnaf kuruluşları ve siyasi parti gibi ayırıcı nitelikte kuruluşlar bulunmamalıdır.

5. Hobbes devletin eğitim ve üniversite öğretimi üzerinde mutlak bir kontrol hakkına sahip bulunmasını ileriye sürmüştür. Ona göre yaşadığı zamandaki İngiliz üniversiteleri Yunanlıların, Romalıların zalimlerin öldürülmesiyle ilgili ve bunları öven yazılarını ülkeye sokmak suretiyle hıyanette bulunmuşlardır. Bunların engellenmesi gerekir. Bütün öğretmenler devletin hizmetçileridirler, ve ancak devlet tarafından faydalı görülen şeyi öğretmelidirler.

6. Devlet dış ticareti düzenlemek hakkına sahip olmalıdır.⁵⁰

Hobbes'e göre egemen güce itaatsizlik ancak egemen gücün güvenlik ile ilgili görevlerini yerine getirememesi halinde sözkonusu olabilir. Çünkü kişinin egemen güce boyun eğmesinin nedeni korunmasıdır. Bu korunma görevini yerine getirmeyen bir güce itaat etme borcu da sona erecektir.⁵¹

Kılıçbay'a göre, "doğru da olsa Hobbes'in siyasal açıdan mutlakiyetçi olduğunu söylemek eksik kalmaktadır. Zira düşünür aynı zamanda ve biziatihi bu tutumundan ötürü, liberalizmin kurucuları arasından yer almaktadır. Siyasal ve ahlaki kurumların varoluş nedeninin ve ilk varoluş ödevlerinin vatandaşların güvenliğini sağlamak olduğu konusundaki ısrarı, onun hareket noktasının birey olduğunu göstermektedir. Ancak, birey tek başına yalnızca özgür olabilmekte, güvenli olamamaktadır. Birey esastır, ama bireyin sürebilmesi için beden haline gelmesi gerekir. Leviathan, bireyin bedenselleşmiş biçimidir."⁵²

⁴⁸ HOBBS, a.g.e, s. 140

⁴⁹ HOBBS, a.g.e, s.141

⁵⁰ GÜRİZ, a.g.m, s. 309

⁵¹ GÖZE, a.g.e, s. 160

⁵² KILIÇBAY, Mehmet Ali, Önsöz, in HOBBS, Thomas, Leviathan (çev. Semih Lim), YKY, 13. Bas-

Görüldüğü üzere Hobbes'in sözleşme teorisi, bireyin hayatını koruma ihtiyacından yola çıkmakta, bireyi iktidarın kaynağı yapmakta, iktidarın kaynağını dünyevileştirmekte ve devlete bireylerin güvenliğini sağlama ve onları barış içinde yaşatma görevi vermektedir. Bu nedenle sonuçta mutlakiyetçi bir rejime götürse de farklılığının anlaşılması bakımından bunun "rasyonel bireyci mutlakiyetçilik" olarak adlandırılması gerekir.

1.4. Modern Devlet Biçimlerine Etkisi

Hobbes, ülkesinde olup bitenlerden etkilenmiş olsa da, çağını çok aşan bir düşünürdür.⁵³ Hobbes'in modern devlet biçimleri ve siyasal rejimler üzerine etkisi hakkında birbirine zıt değişik görüşler ileri sürülmüştür.

Akad'ın dediği gibi, onu diktatörlüğü bir modeli olarak alan Mussolini⁵⁴ gibiler bir yana, radikalizmin ve liberalizmin bir öncüsü olarak da kabul edenler vardır.⁵⁵

Atger ise, onun düşüncesinin 18. yüzyıl aydınlanmasını ve Büyük Frederic'in devlet düşüncesini son derece güçlü şekilde etkilediğini belirtir.⁵⁶

Bu konuya ilişkin Batıdaki farklı görüşleri ve yorumları irdeleyen Brimo'ya göre; "Hobbes'in Sitesi" (1935) adlı eserinde Vialatoux⁵⁷, Hobbes'u modern

ki İstanbul 2012. s. 12

⁵³ YETKİN, Çetin, Siyasal Düşünceler Tarihi II, Güner Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 515

⁵⁴ Güriz'e göre; Demokrasinin geçirdiği buhranı ve bu sisteme ait zaaflarının neticesi olarak 20. asırda ortaya çıkan totaliter devlet görüşleri ile Hobbes'un devlet görüşü arasında yakın benzerlikler vardır. Totaliter devletler hakimiyetlerini tesis edebilmek için kesif bir ideoloji propagandasına girişmektedirler. Totaliter devletlerde de Hobbes'un düşündüğü gibi öğretmenler ve öğretim kurumları devlet tarafından gerekli görülen fikirleri yayan unsurlar haline getirilmişlerdir. Mussolininin "Faşizm diktatörlüğü" adlı makalesindeki aşağıdaki parçalar aradaki yakın benzerliği göstermektedir: "Faşizm nazarında devlet mutlaktır. Onun karşısında fertler ve guruplar ancak nisbidirler. Fertler ve guruplar ancak devlet dahilinde düşünülürler. Devlet iç ve dış güvenliğin kefilidir." Mussolini de Hobbes gibi devleti zayıflatan ayırıcı eğilimlerin aleyhindedir. Diyor ki "devlet fikri zayıflayıpta fertlerin yahut gurupların dağıtıcı ve merkezden uzaklaştırıcı eğilimleri galip geldiği zaman milletler çöküşe doğru giderler. Mussoliniye göre "Faşist devlette gereksiz ya da zararlı hürriyetler sınırlandırılmıştır. Fakat temel hürriyetler muhafaza olunmuştur. Hobbes da benzer şekilde fertlerin sadece kanunlar tarafından tanınan haklarını sahibi olduklarını ifade etmişti. GÜRİZ, a.g.m, s.311. Kılıçbay ise farklı bir noktadan bakmaktadır: Hobbes'in devleti bir Leviathan'dır, ama hiç kimse bu Leviathanı sevmek ve ona tapmak zorunda değildir. Böylece, Hobbes siyasal düşünceler tarihinde, Kutsal Devlet inancını kırma konusundaki ilk doruğu temsil etmektedir. Onun devleti yarar fonksiyonuna indirgenmiştir; kendi için varolmaktran çıkmıştır; bireysel güvenliğe hizmet etmek zorundadır. KILIÇBAY, önsöz, s. 13

⁵⁵ AKAD, DİNÇKOL, BULUT, a.g.e, s. 110

⁵⁶ ATGER, a.g.e, s. 176

⁵⁷ Bu yazara ve eserine ilişkin olarak Carl Schimith 1937'de yayınladığı bir makalede, "Ekonomi

totaliter devletin habercisi olarak nitelendirmiştir. Şöyle demiştir:

“Hobbes’un felsefesi devleti bireyi yutan, daha da ötesi zorla kendisine tabi kılan bir canavar yapmıştır. Sadece soyut bir kavram olan devlet karşısında insanın feragatından ibaret sözde bir mutluluk karşılığında bireyi yok etmiştir.1936-1938 yılları arasında nasyonal sosyalist çevrelerde popüler olan nasyonal sosyalist hukukçu Carl Schmitt, 1938 yılında yayımladığı bir kitabında, Hobbes’da bir realizmin, faydacılığının ve devletin birliği kaygısının yönlendirdiği ideoloji karşıtı bir düşünür, kısacası Hitlerin önce yaşamış bir havarisi olarak görmüştür.

Rene Capitant ise “Hobbes ve Totaliter Devlet” (1936) adlı incelemesinde, Hobbes’un görüşlerinin güncelenmesi ve nasyonal sosyalistler tarafından istismar edilmesine, Hobbes’in fikirlerinin bireyci ve akılcı başlangıç noktalarının değerini ve onun faydacı evreninin nasyonal sosyalistlerin ırkçı mistisizminin panzehiri olduğunu vurgulayarak karşı çıkmıştır. Touchard “Siyasi Düşünceler Tarihi” (1955) adlı eserinde, Hobbes’un düşüncesinin temel iki yönünü yani bireyciliği ve mutlakiyetçiliğini mükemmel şekilde aydınlatacak bir yorum yapmıştır: Onun bireyciliği ifadesini doğal hukuk anlayışında bulur: Bu bireyin kendini koruma hakkıdır. Mutlakiyetçiliğinin ise ne Bousset’inki ile ne de national sosyalistinkilerle ilgisi yoktur. Onun mutlakiyetçiliği aydınlık bir egoizmdir; onun totaliterizmi bireyin kendini tam olarak geliştirmesini amaçlamaktadır. Onun tercihini monarşiden yana yapması Grotius’un aksine burjuvaziye değer vermemesindedir.”⁵⁸

Görüldüğü üzere, Vialatoux Hobbes’un teorisinin modern totaliter devletlerle bağlantısını vurgularken, onun düşüncesinin bireyci niteliğine vurgu yapan Capitant bunun modern totaliter devletin organik görüşüne aykırı olduğunu belirtir.⁵⁹

Yetkin’e göre; Platon’da biçimlenmiş totaliter devlet düşüncesi 20. yüzyıla taşınmasına aracılık eden Hobbes olmuştur. Toplumsal ve bireysel yaşamın her alanının devlet düzenlemesi içinde olduğunu, kişilerin neye inanıp neye

ve toplum felsefesine ilişkin çok sayıdaki yazısıyla tanınan Lyon’daki Chartreux Enstitüsü profesörlerinde J. Vialatoux, kısa bir süre önce Hobbes hakkında yayınladığı bir incelemede Hobbes’u günümüz totalizminin (totalizm, devletin tekelindeki total güç anlamındadır) Hobbes’i aralarında fark gözetmeksizin bolşevizmin, faşizmin, nasyonal sosyalizmin ve Alman Hristiyanlarının vaftiz babası konumuna yükseltmektedir” demektedir. Carl SCHMITT (çev. Emre ZEYBEKOĞLU), *Hobbes ve Descartes’ta Bir Mekanizma Olarak Devlet*, MHB, Yıl, 23/2003, s.971

⁵⁸ BRIMO, a.g.e, s. 115

⁵⁹ GÖZE, a.g.e, s. 164

inanmayacağını, sınırsız ve denetlenemez güce sahip devleti öngören anlayış, onda güçlenerek gelişmiştir. Düzenin zora dayanılarak sürdürülmesi de buna eklenince, faşist devlet düşüncesine katkısı büyük olmuştur. Ancak aynı yazar, Hobbes'in mülkiyet üzerindeki düşünceleri açısından da sosyalist devlet anlayışına katkısı olduğunu belirtir.⁶⁰

Yayla'ya göre; "Hobbes devletin meşruiyetini sözleşmeyle ona yüklenen güvenliğin sağlanması içinde bulur. Bununla beraber, güvenliği sağlayan devlet, insanın hayatının her alanına müdahale eden bir devlet, yani 20. yüzyıl'da gördüğümüz türden bir despot devlet değildir. Bir başka deyişle, Hobbes bir totaliteryan devlet istememiş, otoriteryan devlete razı olmuştur. Mülkiyet gibi doğal hakları veri almış, devletin onların çizdiği sınır içinde davranacağını varsaymıştır".⁶¹ Göze de benzer tezi savunur; "Hobbes'de egemen kişi hukuken her şeyi yapabilir, iktidarı mutlak ve keyfidir ama uygulamada kişilere geniş bir hareket alanı bırakmaktadır. Hobbes'un monarkı 18. yüzyıl'ın aydın despotudur; örneğin Fransa'ya bireycilik abidesi olan Medeni Kanunu veren bir Napolyon'dur."⁶²

Hobbes'in eserlerinde konuları işleme tarzı ve tezleri dikkate alındığında, onun düşüncelerinin devlet teorileri açısından farklı yorumlanmasına gelecekte de devam edileceğini söylemek gerekir.

2. John Locke: Bireyci Liberal Devlet

2.1. Genel Olarak

John Locke (1632-1704) 17. yüzyılın ortalarında İngiltere'de bir iç savaş yaşanırken doğan Püriten bir hukukçu babanın oğludur. Oxford'da eğitim görmüş, mezun olduktan sonra çok geniş bir yelpazede değişik bilim dallarıyla ilgilenmiştir. Liberal Whig Partisi'nin önderlerinden Lord Ashley'in 15 yıl kadar özel katipliğini yapması, Locke'nin özgürlükçü eğilimlerini etkilemiş ve geliştirmiştir. Locke, Ashley'in Fransa'daki sürgün yıllarında (1675-1679) da onun yanında olmuştur. 1682 yılında İngiltere'ye dönseler de üç yıl sonra Lord'un tutuklanması üzerine Locke Hollanda'ya kaçmak zorunda kalmıştır.⁶³

Bu şekilde, İngiltere'de Büyük İhtilal 1688 yılında II. James'i tahtından edene kadar Hollanda'da gönüllü sürgün hayatı yaşamıştır. Bu yüzden sadece aldığı eğitimin değil, kendi deneyimlerinin de neticesinde Locke, politik sorunlarla

⁶⁰ YETKİN, a.g.e, s. 515

⁶¹ YAYLA, a.g.e, s. 57

⁶² GÖZE, a.g.e, s. 165

⁶³ TUNÇAY, a.g.e, s. 256

derinlemesine ilgileniyordu.⁶⁴

Locke'nun Hollanda'da geçirdiği yılların siyasi bir filozof olarak yetişmesinde önemli etkisi olacaktır. Locke Hollanda'da bulunduğu sırada daha sonra eşi İngiltere kralı II. James'in kızı Mary ile birlikte İngiliz tahtına çıkacak olan Orengeleli William ile tanışır. 1688 yılında Mary kocasıyla buluşmak ve İngiliz tahtına geçmek için Hollanda'dan ayrılırken onu İngiltereye giden gemide Locke da vardır. Locke 1680 yılında yazmaya başladığı "Hükümet Üzerine İki İnceleme" adlı eserini 1690 yılında kendi ismini koymadan yayınladı. "Hoşgörü Üzerine Bir Mektup" adlı kitabı gibi bu eserin de kendine ait olduğunu hiç bir zaman açıkça kabul etmez.⁶⁵

2.2. Doğa Durumu ve Sözleşme Düşüncesi

2.2.1. Doğa Durumu

Locke tıpkı Hobbes gibi devlet teorisine "doğa durumu" tasarımıyla başlar ve siyasal toplumun yani devletin "neden gerekli olduğunu" doğa durumunun özelliklerinden çıkarır. Ne varki Hobbes'la arasında önemli bir fark vardır: Hobbes, mutlak siyasal iktidarı, doğa durumundaki belirsizliklere ve anarşiye yeğ tutar. Locke ise ne olursa olsun sınırsız ve keyfi bir iktidardan yana tavır koymaz ve hatta Hobbes'in savunduğu türden bir iktidar anlayışını çürütmeye çalışır.⁶⁶

Locke doğa durumunu, barış, eşitlik ve doğa durumu olarak kavrar. Ona göre:

Politik gücü doğru olarak anlayabilmek ve aslını görebilmek için tüm insanların içinde bulunduğu doğal durumu gözden geçirmemiz gerekir, yani doğa kanunu sınırları içinde, başka bir kişinin iznini almadan ve ona bağlı olmadan, eylemlerini düzenleyen ve mülklerini ve insanları uygun gördükleri biçimde kullanmalarını sağlayan mükemmel özgürlük durumunu incelemeliyiz.

Bu aynı zamanda tüm güç ve yargılama hakkının karşılıklı olduğu, aynı türde ve derecede yaratıklar oldukları için hiçbirinin diğerinden üstün olmadığı, herkesin doğa tarafından bahşedilen aynı avantajlarla ve doğduğu ve aynı yetenekleri kullandığı, bu yüzden de aralarında itaat ve tabiyet ilişkisi olmaksızın birbiriyle eşit olmasını gerektiren bir eşitlik durumudur; ancak hepsine hük-

⁶⁴ ALATLI, Alev, Batıya Yön Veren Metinler –II- (1350-1650), Kapadokya MYO Yayınları, 2010, s. 859

⁶⁵ AĞAOĞULLARI, ZABCI, ERGÜN, a.g.e, s.132 ve 138; MERİÇ, a.g.e, s.231

⁶⁶ AĞAOĞULLARI, ZAPÇI, ERGÜN, a.g.e, s. 164

meden bir lord veya efendi kendi iradesini ilan ederek birini diğersinin üzerine yerleştirebilir, açık ve bariz bir atamayla birini himaye ederek ona hükmetme ve egemenlik hakkı verebilir. (...) ⁶⁷

Doğa durumunda insanlar özgürdürler. Herkes eşittir. Bir bakıma herkes kraldır. Hiç kimsenin diğeri üzerinde bir otoritesi, iktidarı, hakkı, üstünlüğü yoktur, eşit ve özgür olan insanların doğal koşullar altındaki bu yaşamları karşılıklı yardımlaşma ve sevgi ilkelerine dayanır.⁶⁸

Özgürlük, insanın her istediği şeyi yapmak anlamına gelmez. İnsanlar doğal yasaya karşı gelme konusunda özgür değildirler. Doğa durumunda özgürlük, doğal yasanın izin verdiği şeyleri yapma özgürlüğüdür.⁶⁹ Bu dönemde tüm insanların uymak zorunda oldukları doğal yasa yani akıl, tüm insanların özgür ve eşit oldukları bir yerde, herkesin birbirinin hayatına, özgürlüğüne ve malına saygılı olması emreder. ⁷⁰

Ancak yazılı kanunlar ve bunları uygulayacak bir örgütlenme yoktur. Bu nedenle doğal dönemde bireysel bir hak olan cezalandırma yetkisi bireyler tarafından kullanılmaktadır. Bu durum ise bireyleri hem davalı hem de yargıç durumuna getirir ki sonuçta adil olmayan bir cezalandırmaya yolaçar. Diğer yandan bireylerin sahip oldukları mülkiyet hakkı yeterince güvence altında değildir.⁷¹

Görüldüğü üzere, Locke'nin ileri sürdüğü doğa durumunda insan kendi varlığını koruma ve hayatını tehdit eden cezalandırma olmak üzere iki güce ve temel hak olarak da, varlığını sürdürebilmesi için gerekli olacak ölçüde sınırlı mülkiyet hakkına sahiptir.

Şu halde Locke'un doğa durumu, genel olarak barış durumu olmakla birlikte, paranın keşfinden ve insanların mülkiyetlerini gereksinimlerinin ötesinde genişletmeye başlamalarından sonra savaş durumuna dönüşmekte ve çok sayıda suçlunun bulunduğu bu savaş durumu sürdürülemez olduğundan sivil topluma geçilmektedir.⁷²

2.2.2. Sözleşme Teorisi

Locke'a göre, mutlak olmaması koşuluyla siyasal iktidar gereklidir. Çünkü

⁶⁷ ALATLI, a.g.e, s. 859

⁶⁸ GÖZE, a.g.e, s. 174

⁶⁹ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s. 485

⁷⁰ GÖZE, a.g.e, s.174

⁷¹ HAKYEMEZ, a.g.m, s.199

⁷² BAKIRCI, Fahri, *Hobbes'ta Sözleşmenin Kökeni Akıl mıdır?*, I Ankara Üniversitesi SBF Dergisi I 63-3, s.6

otoriteye sahip bir ortak yargıcın yokluğu bütün insanları bir savaş durumuna sokar. İnsanların haksızlığa uğraması durumunda başvuracakları bir makamın olmaması, taraflar arası anlaşmazlıkları uzlaştıracak bir otoritenizm bulunmaması durumu, insanları toplum haline geçmeye ve savaş halini sonlandırmaya iten temel nedendir.⁷³

Bu durumda insanlar, çıkarları gereği, kendi aralarında bir anlaşma yaparak, Locke'nin Mülkiyet⁷⁴ adı altında topladığı canlarını, özgürlüklerini ve mallarını korumak için topluma katılırlar.⁷⁵

İnsanlar cezalandırma haklarını topluma devrettikleri zaman siyasal toplum kurulmuş olur, kişilerin suçluları yargılama ve cezalandırma hakları sona erer. Siyasal toplum, kişilerin herbirinin rızası ile kurulmuştur ve bir bütün, bir vücut oluşturan bu toplumu hareket ettirecek, yönlendirecek güç yani iktidar çoğunluğun iradesi ile oluşacaktır. İsteği ile topluma katılan herkes çoğunluğun kararına uymayı kabul edecektir.⁷⁶ Devletin kurulmasındaki rıza, açık olabileceği gibi örtülü de olabilir. Halkın bu şekilde bir rızası olmadıkça hiçbir yeni bir yönetim kurulamaz.⁷⁷

Özetlemek gerekirse, Locke'nin toplum sözleşmesi; ilk olarak doğa durumundan çıkmayı ve bir toplum halinde birleşmeyi isteyen insanlar arasında anlaşmayı, ikinci olarak ise yönetim biçiminin ne olacağına karar verecek çoğunluğun iradesine insanların kendilerini bağlı kıldığı anlaşmayı içerir.⁷⁸

Locke rıza kavramını siyasal toplumun temeli olarak ele almakla, kendinden daha önce yaşamış Doğunun büyük siyasi düşünürü İbni Haldun (1332-1406) ile aynı görüşü paylaşmaktadır.⁷⁹

⁷³ AĞAOĞULLARI, ZABCI, ERGÜN, a.g.e, s. 188

⁷⁴ Locke mülkiyeti iki şekilde kullanır. Birincisinde, sahip olunan mallar, ikincisinde ise “yaşam, özgürlükler ve mallar”. İkinci tanımda mülkiyet daha geniş şekilde ele alını ve uygar yönetime geçerken korunması gereken geniş anlamdaki bu mülkiyettir. AĞAOĞULLARI, ZABCI, ERGÜN, a.g.e, s. 174

⁷⁵ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s. 494

⁷⁶ GÖZE, a.g.e, s. 176

⁷⁷ AKİPEK, İlhan, *John Locke'un Siyasi Fikirleri*, AKİPEK, s. 261 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/320/3167.pdf> erişim: 10.12.2015

⁷⁸ AĞAOĞULLARI, ZABCI, ERGÜN, a.g.e, s. 199

⁷⁹ ÇAL, Canan, *İbn Khaldūn And John Locke: A Political Interpretation Of Society – A Road To Private Property*, A Thesis Submitted To The Graduate School Of Social Sciences Of Middle East Technical University, Ankara 2014, s.5, <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12617026/index.pdf>, erişim: 19.01.2016

2.3. Devlet Teorisi

Locke “*Hükümet Üzerine İki İnceleme*” kitabında egemenliğin monarkta değil, halkta olduğunu vurgular ve doğal haklar, özellikle de hayat, hürriyet ve mülkiyet hakları için güvence sağlayacak sınırlı bir hükümet sisteminin savunuculuğunu yapar.⁸⁰

Locke’nin “siyasal toplum” veya “yasama iktidarı” da dediği “siyasal iktidar”, kişilerin siyasal toplumu kurarken terkettikleri hak ve yetkilere sahip olur ve yetkilerini kamu iyiliğinin gerektirdiği sınırların ötesine taşıramaz. Egemen gücün toplumda yapacağı işler kesinlikle belirlidir: Canı, malı ve özgürlüğü güvence altına alma, huzuru, iç ve dış güvenliği sağlamak ve halkın iyiliğini gerçekleştirmektir.⁸¹

Locke, Hobbes’un devlet görüşünü eleştirmiş, monarşiye şiddetle karşı çıkarak en uygun yönetim şeklinin demokrasi olduğunu savunmuştur. Locke’a göre sözleşmenin ihlali, kişilere yalnızca bireysel direnme değil kolektif direnme yani ihtilal hakkı da vermektedir.⁸²

Locke rıza ve çoğunluk yönetimi ilkelerini, yönetimin siyasal meşruluğunun temel taşları olarak görmektedir. Bu açıdan o, mutlak monarşiyi tercih edilebilecek yönetim biçimlerinin dışında ve uygar toplumla bağdaşmaz bulur. Diğer yönetim biçimleri yasama gücünü kimin elinde olduğuna göre belirler.⁸³ Bu durumda, siyasal düzenin kurulmasını sağlayan toplum, yasaları kendisi yapar ve yasaları uygulayacak görevlileri de kendisi belirlerse, bu yönetim biçimine demokrasi denir. Yasama gücünü kullanma yetkisini toplum, belli bir azınlığın veya onların mirasçılarının ellerine bırakabilir, bu durumda yönetim aristokrasi ya da oligarşi diye adlandırılır. Toplum yasama gücünü kullanma yetkisini tek bir kişiye verebilir, bu yönetim de monarşi olur. İnsanlar toplumu kurarken diledikleri yönetimi seçmekte serbest oldukları gibi, bu yönetimlerden bazı unsurlarını birleştirerek karma yönetimler de oluşturabilirler.⁸⁴

Locke göre, siyasi bir topluluğa vücut veren, onu kuran, hür insanların rızasıdır. Meşru bir hükümetin doğması başka hiç bir sebeple açıklanamaz.⁸⁵

⁸⁰ HEYWOOD, Andrew, *Siyaset, Adres Ylayınları*, 15. Baskı, Ankara 2015, s. 511

⁸¹ GÖZE, a.g.e, s. 177

⁸² EROĞLU, Müzeyyen, *John Locke’un Devlet Teorisi*, Akademik Bakış Dergisi Sayı 21, Temmuz – Ağustos – Eylül – 2010 Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, <http://www.akademikbakis.org/eskisite/21/07.pdf> İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, s. 2

⁸³ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s.498

⁸⁴ GÖZE, a.g.e, s. 178

⁸⁵ MERİÇ, Cemil, *Umrandan Uygarlığa, İletişim Yayınları*, 3. Baskı, İstanbul 1998, s. 235

Devletin temel amacı ve görevini insanların hayat, hürriyet ve mülkiyetten oluşan doğal haklarını korumak olarak gören Locke göre, devlet bunu yapmayı başardığı sürece meşruiyetini korur. Yapamaması veya bizzat kendisinin bu hakları ihlal etmesi halinde meşruiyeti ortadan kalkar. Böyle bir devlete karşı halkın direnme hakkı doğar. Halk bu devleti yıkar, haklara saygı gösterecek ve onları koruyacak yeni bir siyasi yönetim kurar.⁸⁶ Böylece “hakimiyet millettir” ifadesi Locke’nun bu fikirlerinde ilk defa olarak açık ve eskimeyen ifadesini bulur.⁸⁷

Locke doğa durumundaki insanın iki türlü gücünden bahseder. İlki, kendini ve diğer insanları korumak için gerekli gördüğü herşeyi yapmak gücü, diğeri ise doğa yasalarına karşı işlenen suçları cezalandırma gücüdür. Toplum haline geçtikten sonra birinci gücün yerini yasama, ikinci gücün yerini ise yürütme alır. Yasama ve yürütme devletin sınırları içerisinde uygulanan güçlerdir. Bu nedenle Locke devletler arası ilişkiler, uluslararası anlaşmalar, savaşlar ve barışlar için gerekli “konfederatif” yetki altında yürütmeye bağlı üçüncü bir güç daha tanıır.⁸⁸ Bu güçler arasındaki ilişkiye gelince, yürütme gücü ve konfederatif yetki yasama gücüne tabidir. Diğer yandan konfederatif yetkiyi kullananlar, yasama ve yürütme güçlerinin emrinde ona tabi olarak görev yaparlar.⁸⁹ Locke iktidarın kötüye kullanılmasını önlemek üzere yasama ve yürütme organlarının ayrı olması gerektiğini söylemektedir.⁹⁰

2.4. Modern Devlet Biçimlerine Etkisi

Yaygın olarak liberalizmin babası olarak nitelenen Locke, aydınlanma düşünürlerinin en etkilileri arasında yer alır. O, toplum sözleşmesi kuramına büyük katkılar sağlamıştır. Kendinden sonraki düşünürler üzerindeki etkisini göstermek için Voltaire’in şu sözü yeterli olsa gerektir: Denilebilir ki dünya bugüne kadar Locke’dan daha büyük bir bilge görmemiştir.⁹¹

Güriz’e göre de, Locke yalnız yaşadığı devrin değil, daha sonraki dönemlerin, özellikle de 18. yüzyıl liberal okulunun bayraktarı olmuş, halkın egemenliği ve doğal haklar üzerinde duran 18. yüzyıl filozoflarının hemen hemen hepsi

⁸⁶ YAYLA, a.g.e, s.57

⁸⁷ HOWING, Richard, Tabii Hukuk Nazariyesinin Devletin Şekli Üzerindeki Tesiri, Ankara 1937, s. 10

⁸⁸ AĞAOĞULLARI, ZABCI, ERGÜN, a.g.e, s. 230, GÖZE, a.g.e, s. 181

⁸⁹ GÖZE, a.g.e, s. 181

⁹⁰ AKİPEK, a.g.m, s.266

⁹¹ MERİÇ, a.g.e, s. 228

Locke'den esinlenmiş veya onun etkisi altında kalmıştır.⁹²

Devlet doğal hakları koruyabileceği kadar kolaylıkla tehdit de edebileceğinden dolayı, vatandaşlar devlete karşı, Locke'un ancak anayasal ve temsili bir hükümet mekanizması tarafından sağlanabileceğini düşündüğü, bazı koruma biçimlerinden de yararlanmalıdır. Bu fikirler 20. yüzyılda plüriyalist devlet teorisinin gelişimine etki etmiştir.⁹³

Siyasi düşünce tarihi açısından bakıldığında, Montesquieu güçler ayrılığı teorisini farklı bir şekilde geliştirirken veya o ve Voltaire özgürlüklerin savunuculuğunu yaparlarken Locke'den alınmış düşünsel miras hemen farkedilmektedir.⁹⁴

Liberalizmin temelinde yatan bireysel özgürlüklerin her türlü otoriteye karşı korunması, devletin hukukla sınırlı olması ve yönetim süreçlerinde insanların rıza göstermelerinin başlıca meşruiyet unsuru olarak kabul edilmesi gibi tezlerin neredeyse tamamı ilk olarak John Locke tarafından dile getirilmiştir. Bu bakımdan liberal devlet anlayışının şekillenmesi bakımından ilk ve en büyük kuramsal katkının Locke'den geldiği söylenebilir.⁹⁵

Locke'de klasik liberalizmin savunduğu iç ve dış güvenlik ile yargı faaliyetlerini üstlenen "minimal devlet" veya "gece bekçisi devlet" in izleri oldukça belirgindir.⁹⁶

Liberaller, Locke'tan, yönetimin meşruiyetinin kalıtsal ya da tanrısal hak değil, sadece toplumsal sözleşmede ifadesini bulan, "yönetilenlerin rızası" olduğu görüşünü almışlardır.⁹⁷

Siyasî iktidarın meydana gelişini Locke böylece bireylerin rızalarına dayandırmak suretiyle, halkın iradesinin her bakımdan üstünlüğünü kabul etmektedir. Bu ise yönetimin meşruluğu demektir ve devletin bir hukuk devleti olmasından başka bir şey değildir.⁹⁸

İngiltere'de Locke Hobbes'le birlikte faydacı yaklaşıma da etki yapmıştır. Fakat Locke'nin kendi ülkesindeki düşünsel geleneğe asıl olarak parlamentonun

⁹² GÜRİZ, Adnan, Hukuk Felsefesi, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 201

⁹³ HEYWOOD, a.g.e, siyaset, s. 130

⁹⁴ AĞAOĞULLARI, ZABCI, ERGÜN, s. 230, Montesquieu, Kanunların Ruhunu adlı eserinde kuvvetler ayrılığı görüşünü Locke'dan devralarak savunmuştur. ÖRS, H. Birsen, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, 7. Baskı, İstanbul 2014, s. 66

⁹⁵ BERİŞ, Hamit Emrah, Siyasal Düzenin Sınırları, Tezkire, İstanbul 2015, s. 35

⁹⁶ YAYLA, Atilla, Liberalizm, Liberte Yayınları, 7. Baskı, s. 58

⁹⁷ ÖRS, a.g.e, s.63

⁹⁸ AKİPEK, a.g.m, s. 262

üstünlüğü ya da parlamenter egemenlik düşünceleriyle katkı yaptığını vurgulamak gerekir.⁹⁹

Locke'un düşüncelerinin "Amerikan Haklar Bildirgesi" ile "Amerikan Anayasasını" önemli biçimde etkilediği üzerinde yazarlarca uzlaşılan bir konudur.¹⁰⁰ Locke 1814 tarihli Fransız anayasası yoluyla 1831 Belçika, 1851 Prusya ve ve 1908 Osmanlı Anayasalarını da etkilemiştir.¹⁰¹ Aynı etki, 1924 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası için de sözkonusudur.¹⁰² Ayrıca Russel, Roosevelt ve Churchill'in de Locke'den esinlendiğini belirtir.¹⁰³

Locke'un görüşlerini değerlendirirken Bastid, "Locke'un yazıları 18. Yüzyıl da siyasetin kutsal kitabı olmuştur" diyecektir. Chevallier ise, Locke'un mutlakiyete ilk ciddi darbeyi indiren düşünür olduğunu ve bu darbenin mutlakiyet yönetimlerinin yapısını sarstığını, bu yapıda derin çatlaklar açtığını ve daha sonraki yüzyıllarda bu çatlakların giderek genişleyerek yapının yıkılmasına neden olduğunu söyler.¹⁰⁴

3. Jean Jacques Rousseau: Demokrasi ve Halk Egemenliği

3.1. Genel Olarak

Kimi yazarlara göre devrimci ve bireyci, kimilerine göre ise mutlakiyetçi sayılan Rousseau, etkisini günümüze kadar sürdüren bir düşünürdür. Rousseau (1712-1778) İsviçre Cenevre'de doğmuş olmakla birlikte, 1728-1738 yılları arasında değişik işler yaparak Fransa, İtalya ve İsviçre'de dolaşmıştır. Diğer yandan hayatının büyük bölümünü Fransa'da geçirmiş, en önemli eserlerini de bu ülkede vermiştir. Karmaşık yaşamı ve yaptığı çok çeşitli işlerin izleri, eserlerindeki düşünce ve teorilerde görülmektedir.¹⁰⁵

Cenevre kentinin doğrudan demokrasiyi uygulama bakımından örnek olan yönetim biçimi, sonraki yıllarda Rousseau'yu çok etkileyecektir.¹⁰⁶

⁹⁹ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s.505

¹⁰⁰ HOVING, a.g.e, s. 10, ÖRS, s. 56; AĞAOĞULLARI, ZABCI, ERGÜN, a.g.e, s. 230, GÖZE, a.g.e, s. 192, YETKİN, a.g.e, s. 537

¹⁰¹ HOVING, a.g.e, s. 12

¹⁰² BAŞGİL, Ali Fuad, Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s.96.

¹⁰³ Aktaran YETKİN, a.g.e, s. 583

¹⁰⁴ GÖZE, a.g.e, s. 192

¹⁰⁵ Rousseau'nun hayatı için Bkz. BAYKA, Mustafa Hazım, *Rousseau Üzerine Birkaç Söz*, in J.-J. ROUSSEAU, Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, s.7-23, GÖZE, a.g.e, s. 212

¹⁰⁶ AKAD, DİNÇKOL, BULUT, a.g.e, s. 144

Klasik sözleşmeciler arasında kafası en karışık ve teorisi en çelişik olanı Rousseau'dır.¹⁰⁷ Çünkü Rousseau eserlerinde düşüncelerini düzenli bir biçimde ortaya koymamış, yapıtlarında çelişkili olan veya çelişkili görülen düşüncelere yer vermekten çekinmemiştir. Bütün bunlar Rousseau'yu anlaşılması güç bir düşünür yapmakta ve hakkında çok farklı, hatta birbirinin tam zıttı değerlendirmelerde bulunulmasına neden olmaktadır.¹⁰⁸

3.2. Doğa Durumu ve Sözleşme Düşüncesi

3.2.1 Doğa Durumu

Rousseau Hobbes ve Locke gibi doğal hukukçuların, doğal insandan söz ederken uygar insana özgü tüm nitelikleri onlara yüklediklerini belirterek, önceki doğal hukuk kurumlarını yadsır. Doğal insanı, toplumsal insan durumuna özgü herşeyin yokluğuyla tanımlar.¹⁰⁹

Rousseau'nun doğa halinde insanlar doğada, ıssız yerlerde ve yalnız yaşarlar. Herkes kendi başınadır. Zaruri ihtiyaçlar için biraraya gelen insanlar, ihtiyaçlarını giderdikten sonra kendi yollarına gider. Toplum, sanat, kültür, bilim yoktur, uygarlık kurulmamıştır, dolayısıyla insanlar yozlaşmamış ve mutlu, aynı zamanda özgürdür.¹¹⁰

Rousseau'daki doğa durumu, Locke ve Hobbes'in aksine insanlar arasında bağımlılık ilişkisinin olmadığı, kendi kendine yeten bir dönemdir.¹¹¹ Rousseau'ya göre doğa durumunda insanlar arasında mücadele ve savaş yoktur. Çünkü istekleri sınırlı olan ve bu isteklerini rahatça karşılayan, yalnızca şefkat ve merhamet duygularıyla hareket eden insanların savaşmalarını gerektirecek bir durum yoktur. Dolayısıyla, aralarında hiç bir ilişki olmadığına göre de, üstünlük duygusu, kendini beğenmişlik saygınlık, değer verme ve aşağılama olmayacak, "seninki", "benimki" ayrımı bulunmayacak ve adalet kavramının yeri olmayacaktır. Doğa durumunda insanlar kötülük yapmaktan çok, kötülükten kaçmayı yeğleyeceklerdir. İnsanlar karşılaştıkları şiddet hareketlerini cezalandırılması gereken bir davranış değil, fakat telafisi mümkün bir kötülük olarak değerlendirileceklerdir ve intikam almaya kalkışmayacaklardır.¹¹²

¹⁰⁷ YAYLA, a.g.e, s. 58

¹⁰⁸ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s. 571

¹⁰⁹ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s. 575

¹¹⁰ YAYLA, a.g.e, s. 58

¹¹¹ KÖKER, Levent, Demokrasi Üzerine Yazılar, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 67

¹¹² GÖZE, a.g.e, s. 216

Rousseau da öğretisini, varsayım olarak, doğal dönem ve onun ardından yapılan bir sözleşme ile oluşan bir devlete göre belirlemiştir. Ama Rousseau'nun modelindeki doğal yaşamda ne tam bir huzur ortamı vardı, ne de kargaşa. Burada herkes kendi kendine yetecek bir yaşam düzeyine sahipti. Ancak mülkiyetin ortaya çıkması ile birlikte bu otarşik nitelik bozulmuş ve mutluluğun yerini sorunlar almaya başlamıştır. Bunu ortadan kaldırmak için sözleşme gündeme gelmiştir.¹¹³

Ne yoksulun ne de varlığının güvencede olduğu bu duruma son vermek için insanlar birleşelim, zayıfları baskıya karşı korumak için, muhterisleri dizginlemek için, herkesin kendine ait olana sahip olması için, istisnasız herkesin uymak zorunda kalacağı ve gerek güçlüye gerek güçsüze karşılıklı görevler yükleyerek, güçlünün keyfi davranışlarını önleyecek adalet ve barış kuralları koyalım, diyeceklerdir.¹¹⁴

3.2.2. Sözleşme Düşüncesi

Rousseau da diğer toplumsal sözleşmeciler gibi, insanların doğa halinde sürüklendikleri felaketten bir sözleşme ile kurtarır. Bu sözleşme öyle bir sözleşme olacaktır ki, herkes diğerleri ile birleşecek, bu ortak güçle her bireyin can ve malı savunulacak ve korunacak, herkes diğerleri ile birleştiği halde ancak kendi iradesine itiat etmiş olacak ve eskiden ne ölçüde özgür ise yine öylece özgür kalacaktır. Bu şartlarla sözleşmeyi yapıp devleti meydana getiren insanlar, iradelerini birleştirirken bütün doğal hak ve hürriyetlerinden feragat ederler. Ancak feragat ettikleri hak ve hürriyetlerin aynısını, fakat bu defa garanti edilmiş medeni haklar olarak devletten geri alırlar.¹¹⁵

Rousseau'nun teorisinin odağındaki kavram eşitliktir. Rousseau tüm kötülükleri insanlar arasındaki eşitliğin yok olmasına yol açan bir gelişmeye bağlar. İnsanoğlu, başkasının yardımına ihtiyaç duyduğu ve bir insanın iki insana yetecek kadar yedek besine ve araç ve gereçlere sahip olmanın kendisi için yararlı olacağını düşünmeye başladığı andan itibaren insanlar arasında eşitlik bozulmuştur. Mülkiyet işe karışmış, çalışma gerekli olmuş, ormanlar insan teriyle sulanmaya başladıktan sonra köleliği ve felaketleri beraberinde getirmiştir.¹¹⁶

Toplumsal sözleşme doğal eşitliği kesinlikle ortadan kaldırmaz, tam tersine doğanın insanlar arasında getirdiği fizik eşitsizlik yerine ahlaksal ve meşru bir

¹¹³ HAKYEMEZ, a.g.e, s.38

¹¹⁴ GÖZE, a.g.e, s. 220

¹¹⁵ ERDİNÇ, a.g.m, s.305

¹¹⁶ GÖZE, a.g.e, s. 219

eşitlik getirir ve insanlar güç ve zeka bakımından eşit olmasalar da anlaşma ve haklarla eşit olurlar.¹¹⁷

Rousseau'ya göre her birey, tüm hakları ile birlikte kendini topluma terk ederek, genel iradenin üstünlüğünü kabul etmiş olmaktadır. Herkes aynı biçimde bir prosedüre göre kendi haklarından vazgeçmiştir. Ama bireyler genel irade içerisinde kendilerini görmektedirler. Bu durumda bireyler, hem yönetici hem yönetilen pozisyonunda olduklarında, sözleşme ile oluşan devlette önemli etkiye sahiptir ve genel iradeye bağlı olarak yaşarken aynı zamanda özgürdürler.¹¹⁸ Dolayısıyla Rousseau'ya göre insanlar doğa durumundan bir sözleşmeyle toplum durumuna geçince doğal özgürlüklerini yitirmiş olmaktadır. Ama bunun karşılığında daha güvenceli şekilde kazandığı hak ve özgürlükler vardır. Rousseau bunu şöyle açıklar: “İnsanın toplum sözleşmesiyle yitirdiği şey doğal özgürlüğü ve isteyip te ulaşabileceği şeyler üzerindeki sınırsız hakkıdır.; kazandığı şey ise sivil özgürlük ve elindeki herşeye gerçekten sahip olmasıdır”. Buna bir de manevi özgürlük yani yasalara itaat etmek eklenebilir.¹¹⁹

Rousseau bizzat kendisi toplumsal sözleşmenin şu şekilde özetlenebileceğini söyler: “Her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü birleştirerek genel iradenin kesin buyruğuna veririz ve her bireyi bütünü bölünmez bir parçası kabul ederiz.”¹²⁰

Locke'ta olduğu gibi Rousseau'da da toplum sözleşmesi yapılırken; yani devletin kuruluşu aşamasında toplumda herkesin buna katılması gerekir. Ancak Rousseau'da kuruluşta aranan bu oybirliği yerine daha sonraki karar alma sürecinde çoğunluk yönetimi ile yetinilir.¹²¹

3.3. Devlet Teorisi

Görüldüğü üzere, Rousseau siyasal toplumun (devletin) ortaya çıkışını toplum sözleşmesi ile açıklamıştır. Toplum sözleşmesi ile insanlar iradelerini birleştirmişler ve kendilerini bütün hakları ve yetkileri ile birlikte siyasal topluluğa devretmişlerdir. Böylece, kişilerin iradelerinin birleşmesi ve kaynaşması sonucu ortaya “genel irade” çıkmıştır. “Genel irade”, kişisel iradelerin toplamında ibaret değildir; onlardan ayrı, onların üstünde, kendine özgü varlığı olan ko-

¹¹⁷ ROUSSEAU, a.g.e, s. 75

¹¹⁸ HAKYEMEZ, a.g.e, s.38

¹¹⁹ ROUSSEAU, a.g.e, s. 72

¹²⁰ ROUSSEAU, a.g.e, s.68

¹²¹ HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı, Rousseau ve Türk Anayasaları Üzerindeki Etkisi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 52 Sayı: 4, s 78

lektif bir iradedir. İşte toplumdaki üstün iktidar, yani egemenlik de bu genel iradeye aittir.¹²²

Rousseau devleti halktan türetmekle yetinmeyip halkla özdeşleştirir. Egemen olan halktır artık. Bundan dolayı devlet de özü gereği demokratiktir.¹²³

Rousseau “Toplumsal Sözleşme” kuramında, egemenliğin kaynağını halka (vatandaşlar kitlesine) dayandırarak; (halk egemenliği teorisini savunarak) devletin meşruiyetini demokratik temeller üzerine oturtmuştur. Temsil sisteminin halk egemenliği anlayışına uygun düşmediğini savunarak; egemenliğin bizzat yurttaşlar tarafından kullanılması gerektiğini belirtmiştir.¹²⁴

Hükümet Rousseu’ya göre demokratik, aristokratik ve monarşik biçimler altında örgütlenebilir. Toplum sözleşmesi ile kurulup halkın egemenliği üzerinde yükselen her devlet Rousseau’nun gözünde bir cumhuriyettir. Rousseau, bir devlet biçimi hatta tek meşru devlet biçimi olarak cumhuriyeti ya da demokrasiyi yüceltmesine karşın, hükümet biçimi anlamındaki demokrasiye iyi gözle bakmaz. Çünkü ona göre, doğrudan demokrasi olarak algıladığı demokratik hükümet düzeninde, yürütme de halkın eline bırakılınca genel konular ile özel konular birbirine karışır ve devlet çözülmeye doğru gider.¹²⁵

Devlet karşısından bireylerin ne türden olursa olsun örgütlenmelerine, çıkarlarını savunmak için biraraya gelmelerine kesinlikle olanak tanımamalıdır. Rousseau’nun öngördüğü siyasal sistemde, birey ve devlet arasında hiç bir kuruluş olamaz.¹²⁶

Egemen toplum, yönetim görevini halkın tümüne ya da halkın büyük bir bölümüne verebilir. Yönetimde yönetici yurttaşların sayıları, yönetilen yurttaşların sayılarından fazla ise, bu yönetim biçimine demokrasi denir. Egemen toplum, yönetim görevini bir azınlığın eline bıraktığı takdirde aristokrasi, bir kişinin eline bıraktığı takdirde ise monarşi oluşur.¹²⁷

Rousseau, egemenliği oluşturan genel iradenin eseri olan ve toplumun ortak yararına yönelik yasalarla insanın özgürlüğüne, toplumunda dirlik ve düzene kavuşacağını savunur. Hem yasa koyucu hem de hükümet, halkın görevlileri olunca da artık güçler ayrılığı sisteminden söz edilemez. Karşımızda güçler bir-

¹²² KAPANİ, a.g.e, s.78

¹²³ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s.569

¹²⁴ ARSLANEL M. Nazan, ERYÜCEL Ertuğrul, *Modern Devlet Anlayışının Felsefi Temelleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2011 15 (2): 1-20, s.18

¹²⁵ AĞAOĞULLARI, a.g.e, s.592

¹²⁶ YETKİN, a.g.e, s. 580

¹²⁷ GÖZE, a.g.e, s. 229

liği sistemine dayalı Meclis Hükümeti sistemi vardır.¹²⁸

Diğer yandan Rousseau gerçek anlamıyla demokrasinin belkide hiç bir zaman ulaşılamayacak bir ideal olduğunu, insan toplulukları için bu ideale ulaşmanın ancak değişik ölçülerde sözkonusu olabileceğini şöyle ifade eder: Eğer Tanrılardan oluşan bir toplum var olsaydı, bu toplum kendini demokratik yoldan yönetirdi.¹²⁹

Onun genel irade adını verdiği egemenlik anlayışı Bodin ve Hobbes'unkine benzer şekilde devredilemez ve bölünemez nitelik taşır.¹³⁰ Bunun yanısıra Rousseau egemenliğin temsilinin de mümkün olmadığını söyler. Genel iradenin hata yapmayacağı her zaman kamu yararını gözettiği de diğer temel bir ilkedir.¹³¹

3.4. Modern Devlet Biçimlerine Etkisi

Rousseau Fransız İhtilaline olduğu kadar, ihtilalden sonra gerçekleştirilen demokratik sisteme, hem de günümüze kadar etkili olmuştur.¹³² Rousseau uzun bir tarihi geçmişe sahip olan doğal hukuk, doğal haklar ve toplumsal sözleşme teorisini halka maletmiş ve onun sosyal ve siyasal ortamda gerçekleşme imkanı bulmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.¹³³

Bireylerin devlet yönetiminde tek söz sahibi olması bağlamında demokrasiyi ilk geliştiren kuramcılarının başında Rousseau gelmektedir. Ancak günümüzün demokrasi anlayışı Rousseau'nun öngördüğü modelden farklı özellikler de içermektedir. Rousseau'nun görüşlerinden ilhamla ortaya çıkan çoğunluk iradesinin sınırsız biçimde üstünlüğüne dayalı "çoğunlukçu demokrasi" anlayışı uzunca süre hem Avrupa'da hem de ülkemizde etkisini göstermiştir.¹³⁴ Fakat günümüzde bu anlayış aşılıp, çoğunluğun iradesinin anayasa ve insan hakları ile sınırlandırıldığı çoğunlukçu bir demokrasi anlayışına ulaşılmıştır.

Kapani'nin yerinde tespitiyle; Rousseau'nun fikirleri her türlü yoruma elverişlidir. Birbirinden 180 derece farklı görüşlerin savunucuları kendilerine Rousseau'da bir destek bulabilirler.¹³⁵

¹²⁸ AKAD, DİNÇKOL, BULUT, a.g.e, s. 152

¹²⁹ KAPANİ, a.g.e, s. 153

¹³⁰ Rousseau'nun bu konudaki açıklamaları için bkz. ROUSSEAU, a.g.e, s. 79-82

¹³¹ GÖZE, a.g.e, s. 225

¹³² GÖZE, a.g.e, s. 212

¹³³ ERDİNÇ, Tahsin, *Jean-Jacques Rousseau Görüşleri ve Demokratik Sistem Üzerindeki Etkileri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 40, Sayı 1-4 (1974), s. 298

¹³⁴ HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, *Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı*, s. 70

¹³⁵ YETKİN, a.g.e, s. 582

Rousseau’yu klasik liberal akımın içinde sayan araştırmacılar olduğu gibi, onu kolektivist düşünce taraftarı olarak gören ve böylelikle Marx’ın yolunu açan bir öncü olarak niteleyen uzmanlar da vardır.¹³⁶

Fransız devriminden 11 yıl önce ölmesine rağmen Rousseau devrimin fikir babası sayılır. Bu doğruysa Rousseau’nun fikirleri demokrasiye ve özgürlüğe değil de baskıya, tahakküme, teröre yol açmıştır denilebilir. Amerikan kurucu babalarının Rousseau’cu değil Locke’çu olmaları da bu tespiti doğrulayan bir veri olarak görülebilir.¹³⁷

Rousseau gerek 18. yüzyıl aydınlanmasının kozmopolit yapılanmasına yönelttiği eleştirileri, gerek yönetici-yönetilen ilişkilerini “genel irade” kavramı etrafında yeniden kurgulamasıyla, milliyetçi düşüncenin önemli kalemlerinden, hatta kurucu yazarlarından biri olarak kabul edilir.¹³⁸

Kelsen’e göre Rousseau demokrasinin en büyük teorisyeni¹³⁹ iken Bertrand Russele göre, Hitler, Rousseau’nun eseridir.¹⁴⁰ Örs de, Faşizmin özü itibarı ile Batı düşünce geleneğine yabancı olmadığını söyledikten sonra, adeta faşizmin gelişimini haber verir görünen düşünürler arasında “genel irade” teorisi nedeniyle Rousseau’yu da sayar.¹⁴¹ Rousseau’nun savunduğu mutlak eşitlik, toprak mülkiyeti ve doğrudan demokrasi fikirleri ise Karl Marx dahil solcu ve sosyal demokrat düşünürleri etkilemiştir.¹⁴²

Leon Duguit’e göre; “Rousseau 1793 Jakoben öğretilerinden 1920 Bolşevik öğretilerine kadar bütün diktatörlük ve tiranlık öğretilerinin öncüsü olmuştur. Rousseau’nun bireyin haklarını devletin mutlak hakimiyetine nasıl feda ettiğini görebilmek için “*Toplum Sözleşmesi*” kitabına bakmak yeterlidir.”¹⁴³

Arslan’a göre, “Rousseau hakkındaki çelişen yargılar ve yorumlar, büyük ölçüde genel irade teorisinin muğlak ve çelişkili doğasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten toplumsal sözleşmenin amacı, bireyi ve onun özgürlüğünü korumaktır. Diğer yandan, bu sözleşme, özgürlüklere yönelik en büyük tehdidi

¹³⁶ BAYKA, Mustafa Hazım, *Rousseau Üzerine Birkaç Söz*, in J.-J. ROUSSEAU, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 13

¹³⁷ YAYLA, a.g.e, s. 58

¹³⁸ ÖRS, a.g.e, s.330

¹³⁹ ERDİNÇ, a.g.m, s. 318

¹⁴⁰ Aktaran YETKİN, a.g.e, s. 583

¹⁴¹ ÖRS, a.g.e, s. 486

¹⁴² ERDİNÇ, a.g.e, s. 319

¹⁴³ DERATHE, Robert, *Toplum Sözleşmesi Üzerine*, in J.-J. ROUSSEAU, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Say Yayınları,2. Baskı, İstanbul 2012, s. 50

oluşturan güçlü ve sınırsız bir devlet yaratmaktadır.”¹⁴⁴

Ülkemize ilişkin olarak ise, Rousseau'nun “çoğunlukçu” olarak karşımıza çıkan demokrasi anlayışı ülkemizde hem 1921 hem de 1924 Anayasalarını etkilemiştir. 1921 Anayasasını, hem tam anlamıyla güçler birliği ilkesi hem de parlamentodaki çoğunluğun mutlak üstünlüğü açılarından etkilemiştir. 1924 Anayasasında yine etkisi açık olmakla birlikte, sadece güçler arasındaki ilişki 1921'e nazaran güçler birliği ilkesinden biraz uzaklaşmıştır. Ancak yine de Rousseau'nun “genel irade” anlayışı 1924 Anayasasını temelden etkilemiştir.¹⁴⁵

Bize göre, modern çağda ortaya çıkan totaliter rejimlerin Rousseau'nun bazı fikirlerini istismar etmeleri bir gerçek olmakla birlikte, yaşamı ve eserleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bu rejimlerin Rousseau'nun benimseyeceği ve toplumsal sözleşme teorisine amaçladığı rejimler olduğu söylenemez.

SONUÇ

Çalışmada düşünceleri ve etkileri ele alınan klasik toplum sözleşmesi teorisyenlerinin üçü de, sözleşme öncesi “doğa durumu” denilen bir dönemi kabul etmektedir. Ancak, sözkonusu dönemin özellikleri düşünürden düşünüre farklılık göstermektedir. Ortak nokta, toplum durumunun hemen öncesi, bir şekilde savaş durumunun veya olasılığının sözkonusu olmasıdır.

Düşünürlerin içinde yaşamış oldukları siyasi ve sosyal ortamın koşulları, onların doğa durumunu betimlemelerinde farklılıklara yolaçmıştır. Kabul ettikleri doğa durumuna bağlı olarak her üç düşünürün toplum sözleşmesi ile oluşan devlete tanıdıkları ayrıcalıklar ve öngördükleri yükümlülükler farklılık göstermektedir.

Bu husus sözleşme sonrası oluşan devletin biçimini de belirlemektedir. Toplum sözleşmesi sonrasında Hobbes'da güvenlik ihtiyacına cevap verecek akılcı bireyci bir mutlak monarşi, Locke'ta liberal bireyci devlet ve Rousseau'da genel iradeyi yansıtan cumhuriyet yönetimi ortaya çıkmaktadır.

Diğer yandan her üç düşünür de çağlarını aşan şahsiyetler olduklarından toplumsal sözleşme teorileri kendilerinden sonraki bir çok siyasi düşünürü ve devlet adamını etkilemiş, bu bakımdan değişik yönetim biçimleri üzerinde etkili olmuştur.

Hobbes, Bodin'den devraldığı egemenlik kavramını geliştirerek ulusal ve

¹⁴⁴ ARSLAN, Zühtü, Anayasa Teorisi, Seçkin Yayınevi, Ankara 2005, s.137

¹⁴⁵ HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı, s. 89

mutlakiyetçi modern devletin ortaya çıkışına büyük katkı yapmıştır. Ancak Hobbes'un teorisi ile 20. yüzyıldaki Nasyonal Sosyalizm'den Faşizme ve Komünizme kadar bir dizi totaliter devlet ideolojileri arasında benzerlikler de dikkat çekmektedir. Ancak kimi siyaset bilimcileri ve kamu hukukçuları, bu benzerlikleri Hobbes'un fikirlerinin bir etkisi olarak değerlendirirken, kimileri de, Hobbes'in düşüncelerinin istismar edilmesinden bahsetmektedirler.

Söz konusu çelişki bazen demokrasi ve halk egemenliğinin teorisyeni olarak övülen, bazen de otoriter devlet biçimlerine ilham vermekle eleştirilen Rousseau için de geçerlidir.

Günümüz demokratik rejimleri üzerinde her üç düşünürün de değişik ölçülerde de olsa etkileri görülmektedir. 20. asırda demokratik rejimlerin yaygınlaşmasında genel olarak Locke ve Rousseau'nun etkisi daha belirgindir. Çağımızda ise kuvvetler ayrılığı ve temel hak ve özgürlüklerin korunmasını temel alan hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik rejimlerin Locke'nin fikirleri üzerinde yükseldiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (Editör), Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2013

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, ZAPCI, Filiz Çulha, ERGÜN, Reyda, Kral-Devletten Ulus-Devlete, İmge Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2009

AKAD, Mehmed, DİNÇKOL, Bihterin, BULUT, Vural Nihat, Genel Kamu Hukuku, 10 Baskı, DER Yayınları, İstanbul 2014

AKBAY, Muvaffak, Umumi Amme Hukuku Dersleri, Cilt 1, 4. Bası, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1961

AKİPEK, İlhan, *John Locke'un Siyasi Fikirleri*, AKİPEK, ss. 255-268 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/320/3167.pdf> erişim: 10.12.2015

ALATLI, Alev, Batıya Yön Veren Metinler –II- (1350-1650), Kapadokya MYO Yayınları, 1. Basım, 2010

ARNHART, Larry, Platon'dan Rawls'a Siyasî Düşünceler Tarihi (Çev. Ahmet Kemal Bayram), Adres Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2013

ARSLANEL M. Nazan, ERYÜCEL Ertuğrul, *Modern Devlet Anlayışının Felsefi Temelleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2011 15 (2): ss. 1-20

ATGER, Frédéric, *Essai sur l’histoire des doctrines du contrat social: thèse présentée pour le doctorat des sciences politiques et économiques, Impr. coopérative ‘la Laborieuse’ 1906*

BAKIRCI, Fahri, *Hobbes’ta Sözleşmenin Kökeni Akıl mıdır?*, I Ankara Üniversitesi SBF Dergisi I 63-3, ss. 2-48

BAŞGİL, Ali Fuad, *Hukukun Ana Mesele ve Müesseseleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946

BAYKA, Mustafa Hazım, *Rousseau Üzerine Birkaç Söz*, in J.-J. ROUSSEAU, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012

BERİŞ, Hamit Emrah, *Siyasal Düzenin Sınırları*, Tezkire, İstanbul 2015

BRIMO, Albert, *Les grands courants de la philosophie du droit et de l’état*, 3ème édition, Paris 1978

ÇAL, Canan, *İbn Khaldûn And John Locke: A Political Interpretation Of Society – A Road To Private Property*, A Thesis Submitted To The Graduate School Of Social Sciences Of Middle East Technical University, Ankara 2014 <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12617026/index.pdf>, erişim: 19.01.2016

DERATHE, Robert, *Toplum Sözleşmesi Üzerine*, in J.-J. ROUSSEAU, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012

ERDİNÇ, Tahsin, *Jean-Jacques Rousseau Görüşleri ve Demokratik Sistem Üzerindeki Etkileri*, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 40, Sayı 1-4 (1974), ss. 289-327

GÖZE, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 15. Bası, Beta Yayınevi, İstanbul 2015

GÜRİZ, Adnan, *Hobbes, Şahsiyeti ve Siyasî Fikirleri*, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/329/3320.pdf>, erişim: 21.12.2015 ss.288-315

GÜRİZ, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1985

HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, *Toplum Sözleşmesi Kavramı ve Günümüz İnsan Hakları Kuramına etkisi*, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, [S.I.], v. 13, n. 1, s. 192-215, jan. 2011, <<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuihid/article/view/1023001630>>. Erişim: 16 Ocak 2016,

HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, *Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışı, Rousseau ve Türk Anayasaları Üzerindeki Etkisi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 52, Sayı: 4, ss. 70-92

- HEYWOOD, Andrew, *Siyaset*, Adres Yayınları, 15. Baskı, Ankara 2015
- HEYWOOD, Andrew, *Siyasetin Temel Kavramları*, Adres Yayınları, Ankara 2012
- HOWING, Richard, *Tabii Hukuk Nazariyesinin Devletin Şekli Üzerindeki Tesiri*, Ankara 1937
- KAPANİ, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 33.Bası, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, Önsöz, in HOBBS, Thomas, *Leviathan* (çev. Semih Lim), YKY, 13. Baskı İstanbul 2012
- KÖKER, Levent, *Demokrasi Üzerine Yazılar*, İmge Kitabevi, Ankara 1992
- MERİÇ, Cemil, *Umrandan Uygarlığa, İletişim Yayınları*, 3. Baskı, İstanbul 1998
- ÖRS, H, Birsen, *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, 7. Baskı, İstanbul 2014
- ROUSSEAU, J.-J., *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012
- SCHMITT, Carl (çev. Emre ZEYBEKOĞLU), *Hobbes ve Descartes'ta Bir Mekanizma Olarak Devlet*, MHB Yıl, 23/2003, ss.97-980
- TANNENBAUM, Donald G, SCHULTZ, David (Çev. Fatih Demirci), *Siyasî Düşünceler Tarihi, Filozoflar ve Fikirleri*, Adres Yayınları, 9. Baskı, Ankara 2015
- YAYLA, Atilla, *Siyaset Bilimi*, Adres Yayınları, Ankara 2015
- YETKİN, Çetin, *Siyasal Düşünceler Tarihi II*, Gürer Yayınları, 2. Baskı, İstanbul
- YILDIZ, Mesut, *Rousseau ve Kant'ta Özgürlük Sorunu*, <http://felsefet.home.uludag.edu.tr/kaygi/dergi002/1-6.pdf>, erişim: 15.12.2015

